

ФУНКЦІЇ ЗАЙМЕННИКА У СПОЛУЧЕННІ З ЧИСЛІВНИКОМ

Стаття присвячена аналізу прономінативних словосполучень із залежним компонентом числівником та нумеральних словосполучень із залежним компонентом займенником; з'ясуванню функцій займенникових слів у їх складі.

Ключові слова: займенникові словосполучення, числівникові словосполучення, синтаксична функція.

Займенниково-числівникові словосполучення

За частиномовною належністю стрижневого слова виокремлюють кілька різновидів словосполучень: субстантивні (іменникові), вербальні (дієслівні), ад'єктивні (прикметникові), адвербіальні (прислівникові), нумеральні (числівникові) і прономінативні, або прономінальні, (займенникові) [16, 59-66; 5, 49-52]. **Метою** пропонованої статті є аналіз прономінативних словосполучень із залежним компонентом числівником та нумеральних словосполучень із залежним компонентом займенником, з'ясування функцій займенникових слів у їх складі.

Специфіка займенників полягає в тому, що вони мають обмежені можливості свого використання в ролі головного компонента словосполучення. Здебільшого займенникові словосполучення виділяють у реченні, де чітко виявлено значення займенника, і не виділяють поза реченням як самостійну номінативну одиницю мовлення.

На особливу увагу заслуговує з'ясування функціональної поведінки займенникових слів у сполученнях з числівниками як одиницями з кількісною (квантитативною) семантикою.

Категорія кількості відбиває одну з найзагальніших властивостей буття. Вона є необхідним елементом пізнання дійсності, а число і величина, у яких конкретизується кількісна визначеність світу, – невід'ємні складники його практичного освоєння, усїєї активної діяльності цивілізованої людини [11, 7]. Категорія числа узагальнено відображає кількісну визначеність предметів, явищ і понять [15, 67].

Кількісні і порядкові числівники становлять основний арсенал числівникових утворень, що функціонують у мові [11, 25]. Словосполучення, утворені за допомогою числівників, В.В. Моренець називає атрибутивними абстрактно-якісного типу і пов'язує це із типовим для всієї групи сполук рисами, а саме: абстрактністю, тісними зв'язками компонентів, розвитком якісних значень [12, 59].

Числівники служать абстрактним позначенням предметів у кількісному відношенні. Атрибутивні сполуки абстрактно-якісного типу з числівниками характеризують предмети переважно не на основі їх реально-якісних ознак, а на основі кількісного співвідношення предметів, їх порядку при лічбі.

Серед словосполучень із займенником (опорним компонентом) та числівником (залежним, підпорядкованим) виділяємо ті, що сполучаються з числівником *один* «із значенням одиничної кількості» [14, 15]. Така сполука можлива з особовими займенниками однини та множини і в поодиноких випадках з присвійними: *одна (один) я, один він, одна вона, одне воно, один ти, одні ви, одні ми, одні вони, одні наші, один мій*. Як зазначає І.Р. Вихованець, «усім числівникам протистоїть числівник *один*, передаючи значення одиничності, виражене уже самою формою однини іменника, а отже, посилюючи шляхом дублювання кількісні характеристики предмета» [1, 110]. Найчастіше числівник *один* виконує роль атрибута на позначення не лише кількісної характеристики, а й служить для передачі душевного стану особи – самотності, самотності, виконуючи функцію ад'єктива. За своїм походженням числівник *один* є займенниковим прикметником [15, 246], а тому узгоджується з стрижневим словом у роді, числі та відмінку. Числівник *один* може стояти як у препозиції, так і у постпозиції щодо головного компонента. Напр.: *І одна я, як билина На полі, осталась На сім світі...* (Т.Шевченко); *Усе чуже, нерідне, непривітне, одна вона на всьому світі, одна і порада, і утіха* (П.Мирний); *Ходив я сам один, без друзів* (В.Макар); *Ми одні правити не можемо, і вони одні також не можуть правити* (З журналу). Проаналізувавши фактичний матеріал та узагальнивши погляди мовознавців на вищезазначені словосполучення, В.М. Ожоган доходить висновку про те, наявні різні підходи щодо кваліфікації *один*. Зокрема, у препозиції згадана лексема тяжіє до займенника, що виступає у ролі підмета чи додатка, а в постпозиції – до дієслова чи іншої частини мови у функції присудка, часто виступаючи як слово з подвійними відношеннями: *Земля батьків, вона одна* Для тебе, друже, і для мене. *І неподільна, як весна, як рукотворна ця весна* (Панас Мирний). Крім того, конструкції з «препозитивними прономінативними компонентами являють собою семантичну єдність і функціонують у предикативній частині як один член речення» [13, 152]. Н.Л. Іваницька

проноує розглядати підмет, виражений іменним словом, як ускладнений (частками, займенниковими формами в значенні підсилювальних часток): **Вони всі троє** мовчки сходяться посеред подвір'я (Г. Тютюнник); **Не я один** духовну спрагу маю (О. Гончар) [8, 63]. Порівняти також: **Всі три** — українцями опікуються, сватами-братами, і **всі три** — ворогують (З газети).

Специфічним засобом вираження значення великої неозначеної кількості є сполука числівника *один*, ужитого із препозитивною заперечною часткою *не*, та займенника у формі називного відмінка. Напр.: *І це спочатку навіть порадувало Зою: виходить, не одна вона світом нудить за тим дідьком (М.Стельмах); Хтось поруч страждав, хтось приховував свої страждання, але одно зрозумів Сила Жердяга — не один він лежить тут, а навколо нього є ще багато живих людей, є багато таких, що не можуть поворухнутись, що помирають тут (С.Скляренко); Ні, знав, передчував, і це передчуття війни не було чимось незвичайним, бо тоді не один він бачив на західному країнебі бризки крові, що летіли з-під фашистського чобота, який уже топтав поля Моравії (А.Малишко).*

Особові займенники *ми*, *ви*, *вони* у називному відмінку сполучаються із збірними числівниками, які «на відміну від власне кількісних мають вужчу сферу вживання, адже вони вказують тільки на кількість кого-небудь або чого-небудь і зовсім не використовуються як назви числа та цифри» [3, 35]. Напр.: *Помарніли ми обоє (Т.Шевченко); Найбільше нам траплялося зустрічатись не в місті, де ми обидва проживали, а при виїздах, по інших містах (Ю.Смолич); Наче тільки оце вони четверо і є живими створіннями на все село (Д.Ткач).*

Окрему групу становлять словосполучення з видільним значенням, виражені моделлю *займенник + прийменник + числівник*. У таких словосполученнях здебільшого називають тільки особу, предмет, який виділяють за певними ознаками серед інших подібних за допомогою прийменника *з*, *із*. Головний компонент здебільшого репрезентують неозначені займенники: *хто-небудь*, *якийсь*, *будь-який*, *який-небудь*, а також означальні й заперечні займенники типу: *кожний*, *жодний*. Напр.: *Еге ж, зараз помиють посуд, стріпають скатертину над цебриком, прополощуть і повісять над плитою сушити мийочку, а тоді хтось з двох, мама або бабуся (я воліла б, щоб мама), прийде сюди, аби дати мені школи за мою негідну поведінку (І.Вільде); При чому в кожній з трьох східних областей ситуація досить відрізнялась (З газети).*

Досліджуючи неозначені займенники української мови, І.В. Дудко [6, 34] зосереджує увагу на словосполученнях подібного типу, зокрема, зазначає, що згідно з традиційним поглядом, неозначені займенники, поєднуючись із прийменниково-іменниковою конструкцією (Pron. + з (із, зі) + Ngen.), утворюють семантично неподільні сполуки, які виступають одним членом речення – підметом або додатком, наприклад: *Та й глибина там яка! – сказав хтось з хлопців (Панас Мирний); Іноді матінка, видно, для самозаспокоєння зверталася до кого-небудь із присутніх (Г. Тютюнник).* У наведеній моделі Ngen. – іменник або інша частина мови в значенні іменника (наприклад, числівник – *Н.Д.*) у формі родового відмінка [10, 34]: *хтось з них, хто-небудь з чергових, дехто зі студентів, деякі з птахів, хтось з п'яťох* тощо. Проте, як зауважує дослідниця, є й інший погляд, що ґрунтується на логіко-семантичній і синтаксичній інтерпретації зв'язків і відношень між компонентами аналізованих сполук. Згідно з цим поглядом, між компонентами сполук типу *хто-небудь з присутніх, хтось з хлопців* і под. встановлюються елективні відношення, в основі яких лежить значення вибору елементів з певної множини [9, 28]. Порівняти: *дехто з десятих* (головне слово – займенник) та *один з них* (головне слово – числівник).

Низка займенників прикметникового типу може сполучатися з числівниками «розподільної кількості» [14, 15], які визначають однаковий, рівний розподіл між кимось або чимось: *цих по два, тих по три, таких по одному, деяких по два, яких-небудь по одному, будь-яких по два, усіх по три, всяких по чотири, кожних по одному*. Напр.: *Ой побрали та й попарували, усіх по два докупочки: Заглядають один на другого, як сизі голубочки... (М.Рильський); Він подумав, що, розподілившись так, загинуть усі по одному у ворожих обіймах (Ю.Яновський).*

Займенниково-числівникові словосполучення

Розряди за значенням	кількісні		порядкові
	власне кількісні	збірні	
Числівник			
Займенник			
особові	одна я, один він, одна вона, ми одні один ти	ми обоє, вони обидва, вони троє	я другий, він перший
присвійні	одні наші, один мій, два твоїх,		його перший, наш другий
вказівні	цих по два, тих по три		цей перший, той другий
означальні	кожний з трьох, усі по одному		кожний другий
питально-відносні			хто перший
неозначені	хтось один, хтось із двох, дехто з десятьох, хто-небудь із двох		хтось другий, хтось із перших
заперечні	ніхто з трьох, жодний з двох		

Числівниково-займенникові словосполучення

Залежно від семантики числівникового компонента словосполучення можуть означати точну, неозначену та приблизну кількість істот або предметів. Словосполучення зі значенням неозначеної кількості виражають недиференційовану, точно не виражену множину, сукупність кого-небудь, чого-небудь. Цей різновид словосполучень має обмежену числівникову реалізацію, оскільки в сучасній українській мові поняття неозначеної кількості передають такі числівники: *кілька, декілька, кільканадцять, мало, немало, чимало, багато, небагато*. Неозначено-кількісні числівники, виражаючи точно не визначену, нефіксовану кількість, сполучаються з іменниковими чи прикметниковими займенниками у формі родового відмінка множини. Напр.: *Се ми — кілька нас — думали сюди й туди і придумали, що найліпше буде дати людям виговоритися (І.Франко); Ось тільки дві зосталось, а було Чимало їх, та де ж їм доховатись Серед мого мандрівного життя! (Л.Українка); Мало нас, та це — дарма, Більше буде з переходом: Не довіку висне тьма Над замученим народом. Мало нас, та це — дарма, Не в потузі бог, а в правді: Трчі проклята тюрма Пануватиме не завжди. Мало нас, та це — дарма, Міцна віра рушить скали (П.Грабовський); Тоді були присутні польські критики: покійний Куронь, Ганна Сухоцька і багато інших, – які переймалися в той час цими проблемами (З журналу); Багато декого не стало (З газети).*

Збірні числівники поєднуються із залежними від них особовими займенниками у родовому відмінку *двоє, троє, четверо, двійко + нас, вас, їх* тощо. Збірний числівник у ролі головного компонента містить відтінок сукупності. Напр.: *Сергій почав нервувати. Троє їх, а докучив така пустельність (Ю.Мушкетик); Люблю любов, де двійко нас (І.Драч); Двоє нас зайшло до кімнати (З газети).*

Утворення, в яких числівник виступає в ролі головного члена, О.О. Шахматов охарактеризував як фразеологічно нерозкладні, неподільні [18, 271]. Г.М. Удовиченко деякі із сполук також розглядав як фразеотворення. Наприклад, числівник *один*, об'єднуючись із залежним іменником або займенником у формі родового відмінка, являє собою синтаксичний стереотип, утворений за моделлю сполучення неозначеного займенника з прийменниково-іменниковою або прийменниково-займенниковою конструкцією: *дехто з друзів, дехто з них, один з міліціонерів, один з нас* [17, 109].

Із означено-кількісними числівниками сполуки виражають чітко визначену кількість предметів, з неозначено-кількісними – невизначену кількість. На думку Н.М. Попович, «у таких сполученнях стрижневий компонент частково втрачає лексичне значення, а залежний наповнюється конкретним змістом» [14, 49]. Напр.: *Щось тасмичне, містичне таїться в нашій зв'язку, так наче один з нас — тінь другого: поки один з нас живе, другий теж мусить жити (М.Коцюбинський); Двоє з них грало на скрипках коломийку (О.Кобилянська); Багато з нас емігрувало за кордон (З газети).*

Варто зауважити, що роль відмінкової системи в творенні словосполучень є вирішальною для визначення головного і підрядного слова. Так, коли кількісні числівники вжито в непрямих відмінкових формах (крім знахідного), вони із синтаксично провідних елементів у підрядних словосполученнях змінюються на залежні, що узгоджуються з головним словом [5, 52]. Наприклад: *ті п'ять; оці двоє*. Порівняти також: *Прийшло **десять їх**; **Десятьох їх** не стало*.

У позиції означення опорного слова – збірною або кількісною числівника – виступають займенники прикметникового типу, вказуючи на приналежність (*мої, наші, ваші десять*); близькість/віддаленість (*ці, ті десять*); узагальнення кількості (*усі, всі, кожен, інші, такі десять*); невизначеність, байдужість мовця до обраної кількості (*які-небудь, будь-яких десять*). Напр.: *Ах, бачу На блідій сій фотографії — Се **мої шістнадцять** літ! (І.Франко); Одначе **всі троє** — і славний вдовиченко, і два його товариші — виявили непохитну, продиктовану жаждою кохання волю, **всі троє** «разом повставали, коней посідлали», **всі троє** вирушили на звабливо-лукавий заклик Катерини (М.Рильський); **Інших два** таких приклади виступу російських періодичних видань з оцінкою творів І. Франка подали газети (З газети); Поки що переді мною було тільки **цих троє**, і навряд, щоб саме хтось із них був зрадник (З журналу); Деякі учні відразу помічають, що, додаючи **будь-яких два** числа верхнього ряду, скажімо 3 і 6, і відповідні їм числа нижнього ряду — числа 6 і 12, дістаємо суми, які також містяться в одному стовпчику (З підручника).*

Займенники прикметникового типу можна віднести до «найуживанішого кола означень, які стоять перед числівником» [3, 36].

У словосполученні з числівником прийменники-частки *з, близько, коло, до, під, понад, за* передають приблизну кількість осіб, предметів: *їх з десять*. І.Р. Вихованець зазначає, що «прийменники *біля, близько, до, з, за, коло, під, понад*, від'єднавшись від субстантива, виконують роль кількісних модифікаторів числівника і стають функціональними еквівалентами часток *майже, приблизно, менше, більше*» [2, 262].

Табл. 2

Числівниково-займенникові словосполучення

Розряди за значенням	кількісні			порядкові
	Числівник	власне кількісні	збірні	
Займенник				
особові	один з нас, один з них, їх з десять	троє їх, двійко нас, двоє з них	кілька нас, чимало їх, багато з нас	другий від мене, перший від нього
присвійні	наші десять, моїх три	наших двоє, ваших троє, моїх четверо	багато наших	наш п'ятий, десятий мій
вказівні	ті п'ять, ці десять	ці двоє, ті троє	ці кілька	
означальні	кожні десять, інші два, всі три	кожних двоє, троє інших, всі троє,	багато інших	
питально-відносні			багато хто, багато кого	
неозначені	які-небудь п'ять, будь-які три	будь-яких двоє, яких-небудь троє	багато декого	будь-який перший

Отже, словосполучення із займенниковими словами у своєму складі виконують важливу роль у комунікативному процесі, виступаючи необхідним будівельним матеріалом для речень-висловлень, зреалізованим своєрідним його складником або потенційною, можливою частиною (якщо словосполучення розглядають позареченнєво, окремішно) [5, 20]. У дослідженні словосполучень із займенниками (у ролі головних і залежних компонентів) основна увага була зосереджена на їх функціональній поведінці, здатності вступати в синтаксичні зв'язки з числівниками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
2. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови / І.Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1980. – 286 с.
3. Герасимчук В.А. Майже все про числівник / В.А. Герасимчук: Навч. посібник для студ. нефілол. спец. вузів / ІСДО; КПІ. — К., 1996. — 124 с.
4. Грамматика русского языка: Синтаксис / Под общ. ред. В.В. Виноградова, Е.С. Истриной. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – Т.2, ч.1. – 720 с.

5. Дудик П.С. Синтаксис української мови / П.С. Дудик, Л.В. Прокопчук. – К.: Вид. центр «Академія», 2010. – 384 с.
6. Дудко І.В. Займенникове вираження категорії означеності-неозначеності в українській мові / І.В. Дудко. – К.: Довіра, 2011. – 232с.
7. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 662 с.
8. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища школа, 1986. – 168 с.
9. Иомдин Л. Л. Автоматическая обработка текста на естественном языке : модель согласования / Л. Л. Иомдин / Отв. ред. Ю. Д. Апресян, И. А. Большаков. – М. : Наука, 1990. – 168 с.
10. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови / Б. М. Кулик. – [вид. 2-е, перероб. і доп.]. – К. : Рад. шк., 1965. – Ч. 2 : Синтаксис. – 284 с.
11. Лукінова Т.Б. Числівники в слов'янських мовах: (порівняльно-історичний нарис) / Т.Б. Лукінова / НАН України; Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні / — К. : Наукова думка, 2000. — 370 с.
12. Моренець В.В. Атрибутивні словосполучення в українській мові: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / В.В. Моренець. – К., 1963. – 406 с.
13. Ожоган В.М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови: [монографія] / В.М. Ожоган / НАН України. Інститут української мови. – К., 1997. – 231 с.
14. Попович Н.М. Синтаксична структура речень з числівниковим компонентом у сучасній українській мові: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Н.М. Попович. – Чернівці, 2002. – 174 с.
15. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 584 с.
16. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 516 с.
17. Удовиченко Г.М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові / Г.М. Удовиченко. – К., 1968. – 227 с.
18. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка / А.А. Шахматов. – 2-е изд. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.

Стаття посвящена аналізу прономінативних словосочетаний с зависимым компонентом числительным и нумеральных словосочетаний с зависимым компонентом местоимением; выяснению функций местоименных слов в их составе.

Ключевые слова: местоименные словосочетания, числительные словосочетания, синтаксическая функция.

The article is dedicated to analysis of pronominate phrases with dependent component of numerals and numerate phrases with dependent component of pronouns; clarify the functions of pronouns in the phrases.

Key words: pronoun phrases, numerate phrases, syntactic function.

УДК 811.161.2'373.611

О. В. Дияк

ПАРАМЕТРИ СТРУКТУРИ ТА СЕМАНТИКИ СЛОВОТВІРНОГО ГНІЗДА З ВЕРШИНОЮ *НИКЕЛ'*

У статті проаналізовано формальну і семантичну структуру слів із коренем *нікел'*. Установлено структурно-семантичні відношення між словом-вершиною та похідними одиницями в словотвірних парадигмах, взаємозв'язки дериватів у словотвірних ланцюжках. Визначено продуктивність кореня *нікел'*.

Ключові слова: словотвірне гніздо (СГ), словотвірна парадигма (СП), словотвірний ланцюжок (СЛ), словотвірне значення (СЗ), слово-вершина, твірна основа, похідне слово.

Вивченню структури та семантики словотвірних гнізд (СГ) присвячено багато праць. Це насамперед праці українських мовознавців І.І. Ковалика, Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської, В.І. Верещаки, М.П. Лесюка, В.В. Грещука, В.О. Горпинича, М.І. Голянич, Г.Я. Василевич, Н.Я. Тишківської, В.В. Березенка та ін. У русистичі цій проблемі чимало уваги приділяли О.М. Тихонов, В.В. Лопатін, О.С. Кубрякова, І.С. Улуханов, О.А. Земська, Ю.Л. Гінзбург, І.В. Альтман, О.І. Мойсєєв, О.Д. Зверев, В.Г. Головін, С.С. Белокриницька, Т.І. Плужникова, Л.П. Борисова, А.М. Боюн та ін.

Для української дериватології в дослідженні СГ характерний якісно новий етап – узагальнення результатів спостережень за СГ окремих коренів або цілих лексико-семантичних груп слів. Однією з форм такого узагальнення стало створення словотвірних гніздових словників [6; 10]. На часі створення такого гніздового словника, який зафіксує у відповідних гніздах словопороджувальну здатність усіх коренів, наявних в українській мові. Укладання повного гніздового словника можливе за умови побудови СГ ще не досліджених коренів. Саме цей чинник зумовив вибір об'єктом дослідження СГ із вершиною *нікел'*.

Словотвірне гніздо (СГ) у сучасній українській мові визначено як багаторівневу одиницю, що становить сукупність словотвірних ланцюжків (СЛ) (у синтагматичному плані) та парадигм (СП) (на парадигматичному рівні), об'єднання словотвірних типів і категорій [8,573]. Місце деривата в СГ визначає ступінь його похідності, тобто кількість словотвірних актів, що відділяють похідне від